

ЯНУШ О. Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ ЯК ТЕОРІЯ І МЕТОД

У статті йдеться про такий тип лінгвосоціологічного дослідження, як критичний дискурс-аналіз. Автор пропонує подвійний підхід до розгляду цього феномену: як теорії, якій немає аналогів у сучасній науці і, як методу дослідження дискурсу у взаємозв'язку з такими поняттями, як жанр і текст

Ключові слова: дискурс, жанр, текст, критичний дискурс-аналіз, влада, стратегія, домінування, трансдисциплінарність.

В статье речь идет о таком типе лингвосоциологического исследования, как критический дискурс-анализ. Автор предлагает двойной подход к рассмотрению этого феномена: как теории, которой нет аналогов в современной науке и, как метода исследования дискурса во взаимосвязи с такими понятиями, как жанр и текст

Ключевые слова: дискурс, жанр, текст, критический дискурс-анализ, власть, стратегия, доминирование, трансдисциплинарность.

The article deals with such a type of linguistic and sociological research as critical discourse analysis. The author offers dualistic approach to this phenomenon: as the single theory that has no analogue in modern science and method of discourse study along with such notions like genre and text

Key words: discourse, genre, text, critical discourse analysis, power, strategy, domination, transdiscipline.

Термін дискурс (від лат. *discursus* – “розгін”) увійшов до наукового вжитку у 60-х роках минулого століття. Він має багато значень: *розмова, бесіда*, у середньовічній латині – *пояснення, довід, аргумент* і, нарешті, *логічно струнке міркування*. **Діскурс** або **дискур́с** (фр. *discours*) у загальному сенсі – мовлення, процес мовленнєвої діяльності. У спеціальному, соціогуманітарному розумінні — соціально зумовлена організація системи мовлення, а також певні принципи, у співвідношенні з якими реальність класифікується і репрезентується (виявляється) у ті або інші періоди часу. Це спеціальне значення слова “дискурс” уперше запропонував Е. Бенвеніст, протиставляючи *discours* (мовлення, пов’язане з мовцем) і *récit* (мовлення як таке, що не має зв’язку з мовцем) [11]. Ще абстрактніше слово *дискурсивність* і відповідний прикметник *дискурсивний* у мові філософів і логіків означають якості не тільки логічної впорядкованості, але і формальною опосередкованості, на відміну від неформальної безпосередності, яка позначається контрпоняттям *інтуїтивність*. **Актуальність дослідження** зумовлена тим, що дискурс, як явище лінгвістичного й

екстралінгвістичного характеру досить не вивчено досконало у сучасній науці. Термін увійшов до регулярного вжитку лише у 60-х роках двадцятого століття. Поняття *дискурс* є предметом досліджень прагмалінгвістики і соціолінгвістики, а отже, широко використовується у політичній лінгвістиці і неодмінно пов'язане з феноменом *дискурс-аналізу*.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше зроблено спробу вивчити це явище з точки зору критичного дискурсивного аналізу, який у свою чергу вважаємо одночасно теорією, гіпотезою у соціолінгвістиці і методом, за допомогою якого пропонується здійснити різноманітні дослідження дискурсу як такого.

Дискурс-аналіз – це поле, яке швидко росте і розвивається. Сучасні дослідження цього поля походять від багатьох академічних дисциплін, що суттєво розрізняються одне від одного; звичайно ж, це дисципліни, для яких об'єктом дослідження і методом для аналізу перш за все є дискурс, серед них, перш за все – лінгвістика, антропологія і філософія, у прикладному аспекті сюди ж долучається когнітивна психологія, соціальна психологія та інші. Дослідження політичного дискурсу знаходиться на перетині різних дисциплін і пов'язане з аналізом форми, завдань і змісту дискурсу, що вживається в певних (“політичних”) ситуаціях. Одна з цих дисциплін – політологічна філологія – досліджує, наприклад, співвідношення властивостей дискурсу з такими концептами, як “влада”, “дія” і “авторитет”. На відміну від “чистих” політологів, філологи розглядають ці чинники тільки у зв'язку з мовними особливостями поведінки комунікантів та інтерпретації їх мови.

Не дивно, що терміни “дискурс” і “дискурс-аналіз” розуміють по-різному у різних предметних полях. Для багатьох дослідників мови поняття дискурс має загальний характер, який визначається як щось *поза висловлюванням*, для інших дослідження дискурсу – це вивчення функціонування мови (Д. Шифрін, Д. Тенен, Х. Е. Хемілтон). Критичні теорії з цього приводу присвячені, зокрема, *дискурсу влади*, *дискурсам расизму* і т. ін., у яких термін *дискурс* є не тільки іменником, але й репрезентує широкий конгломерат лінгвістичних і екстралінгвістичних соціальних практик та ідеологічних настроїв, які разом конструюють, зокрема, владу і расизм.

Критичний дискурс-аналіз (КАД) – це такий тип аналітичного дослідження, який, перш за все, вивчає шляхи та методи керування влади, домінації влади, її нерівноправності, відтворення у суспільстві, а також супротив тексту і мовлення в соціально-політичному контексті. Із такої диспозиції КАД посідає окреме місце у науці і закликаний до розуміння, виявлення і навіть опору соціальній нерівноправності [2:352]. КАД, продовжує Т. ван Дейк, не стільки напрям, вчення або ж особливий підхід у вивченні дискурсу, скоріш він має на меті запропонувати різні методи або перспективи для винаходу теорії, аналізу та її застосування у цьому полі [2:352].

Критичне дослідження дискурсу повинно відповідати цілій низці вимог для досягнення ефективної реалізації поставленої мети, а саме:

- для того, щоб бути прийнятним до уваги, дослідження КАД повинно бути “кращим” за інші, як це трапляється у випадках із маргінальними дослідницькими традиціями;

- КАД фокусується головним чином на соціальні і політичні проблеми, аніж на парадигми і моду сьогодення;

- Емпірично адекватний критичний аналіз соціальних проблем зазвичай характеризується мультипредметністю;

- КАД закликаний не просто *описати* дискурсивні складові, але й *пояснити* їх як чинники соціальної взаємодії і особливо соціальної структури;

- КАД сфокусований на те, як дискурсивні структури встановлюються, затверджуються, отримують легітимність, відтворюються або ж викликають відношення *влади* і *домінування* у суспільстві.

Н. Фейрклоу і Р. Водак [3:271–280] стисло характеризують принципи КАД так:

1. КАД спрямований на соціальні проблеми
2. Владні стосунки дискурсивні
3. Дискурс визначає соціум і культуру
4. Дискурс виконує ідеологічну роль
5. Дискурс є історичним
6. Зв'язок між текстом і суспільством є дискусійним
7. Дискурсивний аналіз вимагає інтерпретацій і пояснень
8. Дискурс – це форма соціальної дії

Звичайно ж ці принципи потребують більш детального і системного концептуального і теоретичного дослідження, оскільки до сьогодні не існує уніфікованого теоретичного підґрунтя цього феномену. Об'єктом будь-якого дослідження КАД завжди є такі поняття, як влада, домінування, гегемонія, ідеологія, клас, рід, раса, дискримінація, інтереси, відтворення, інституція, соціальна структура, суспільне упорядкування та інші базові концепти і номінації притаманні аналізу дискурсу. Використання мови, дискурс, вербальна взаємодія, комунікація належать до мікрорівня соціального складу. За В. З. Дем'янковим, політологічна лінгвістика займається мікрорівнем, її предметом є: а) синтактика, семантика і прагматика політичних дискурсів, б) інсценування і моделі інтерпретації цих дискурсів, зокрема, номінації політологічно значущих концептів в політичному вжитку у зіставленні з буденною мовою [4:35]. Політологічне літературознавство досліджує макроструктури політичного дискурсу: зміну і мотивацію сюжетів, мотивів, жанрів і тому подібне, – тобто розглядає дискурс за допомогою інструментарію літературознавства. До макрорівня належать такі концепти, як *влада, домінування, нерівноправність соціальних груп* і т.ін. Звичайно ж КАД повинен заповнити цю «прогалину» між мікро- і макрорівнями. У повсякденній взаємодії та безперервному існуванні мікро- і макрорівня (мезорівень) формується уніфіковане єдине ціле. Наприклад, промова про расизм у Парламенті – це дискурс на мікрорівні соціальної взаємодії у специфічній ситуації обговорення, але у той же час це може спричинити або стати часткою певного акту законотворення або відтворенням расизму на макрорівні.

Дискурс аналітично можна розділити на мовний політичний дискурс (вислови, тексти й інші продукти комунікативно-мовної діяльності) і на власне політичний дискурс (семіотичні, «значущі» продукти власне політичній діяльності). *Семіотика політики* розпадається на *семіотику мови політики* і на *семіотику політичної діяльності* або політики як такої, тобто діяльності, спрямованій на досягнення владних цілей і реалізацією стосунків між людьми.

Розділення вимірів мови і політики на власне політичну семіотику, політологію мови і політичну філологію є досить умовним. Розмежувальні лінії неминуче виявляються досить хиткими, а взаємні накладення неминучими. Таку двозначність створюють два види

обставин. З одного боку, це глибока взаємна «втіленість» мови у політику, а політики у мову. Сама мова, як відзначає з посиланням на Е. Косеріу В. З. Демьянков, “політично навантажена”, оскільки є знаком солідарності з іншими членами суспільства, що втілені також у мову. З іншого боку, справедливим є й протилежне: сама солідарність і, ширше, загальна діяльність членів політикуму не просто “лінгвістично навантажена”, але й є семіотичною через свій комунікативний, змістовно-смысловий, знаковий характер. При цьому політична свідомість, комунікативність має власну політичну логіку, а не мовну. Проте, ця логіка за природою своєю споріднена з природою мови. Більше того, саме мова є найбільш природною, практично з народження даним кожному зразком семіотичної діяльності і тим самим дійсності.

Відсутність окремої політологічної дисципліни або навіть блоку дисциплін, який би дозволяв вивчати дискурс за відношенням до політики (дискурс ціледосягнення, дискурс мовного спілкування в політиці, аналіз політичних текстів та інших мовних творів), є свідомством неповної сформованості політичної науки, а також дослідження дискурсивного аналізу. Втім, це біда не тільки політичної науки, але й деяких інших суспільних наук. Очевидно, наприклад, що економіка, предметом вивчення якої є людське спілкування за допомогою грошей як символічного посередника (економічні дискурси), також позбавлена семіотичного пізнавального інструментарію.

Дискурс-аналіз, концепт-аналіз, контент-аналіз, інтент-аналіз, герменевтика й інші способи семіотичного пізнання політики є лише складовими частинами політологічної дисципліни, яку найточніше можна було б назвати політичною семіотикою. Дискурсивні наукові пошуки у різних галузях знання під брендом КАД все ж таки більшою мірою спрямовані на аспекти розуміння влади, домінування і соціальної нерівноправності. Тим не менше, існують й інші сфери вивчення дискурсу, які тісно пов'язані з такими феноменами, як гендерна нерівність, медіа-дискурс, політичний дискурс, етноцентризм, антисемітизм, націоналізм, расизм і т. ін.

Отже, не існує єдиної теорії або метода, які б повністю охоплювали феномен КАД, тобто в сучасній науці не існує нічого схожого. Дж. Мартін і Р. Водак стверджують, що КАД ніколи не був специфічною теорією або методологією, притаманною суто лінгвістиці,

він стосується соціальних проблем, а саме лінгвістичного характеру соціально-культурних процесів і структур суспільства [5:2]. Відповідно, як уже зазначалось, КАД є інтердисциплінарним [6:6]. Н.Фейрклоу (2003) зосереджує увагу на тому, що він розвинувся як відповідь на традиційне розгалуження лінгвістики і окремих гілок соціальних наук, таких, як соціологія. Формування теорії, за Бордю [7:65], – це “можливість активно відтворювати найкращий продукт мислителів минулого шляхом застосування інструментальної продукції, яку вони залишили після себе”. Набуття різного роду інструментаріїв та прийомів лінгвістичних та соціальних теорій може бути інтегроване у дослідницький процес, який і має стати інноваційною теорією. Існує, за визначенням А. Блекледжа, кілька характеристик теоретичного характеру, прийнятих для дослідження КАД [8; 4].

Перше, КАД розглядає мову як соціальну практику. Соціальні практики біль-менш стабільні форми соціальної активності, яким завжди або майже завжди притаманний дискурс. КАД досліджує деякі непорозуміння у сприйнятті мови як соціально оформленого явища і мови, як соціальної форми.

Друге, КАД цікавиться мовою і владою. КАД зазначає про владу, виражає її і залучає до дослідження існуючі стосунки у владі. Р. Водак акцентує увагу на тому, що “влада не походить із мови, але мова може бути використана задля того, щоб підірвати її, змінити дистрибуції влади протягом короткого або довгого терміну” [9:11].

Третє, різнобарвність та різноманітність підходів до характеристики КАД свідчить про те, що мова сама по собі не є сильною (не володіє владою), мова набуває сили (владності) через осіб, які мають владу. Важливим, перспективним принципом КАД є те, що текст рідко буває продуктом окремої особи, але часто-густо залишає сліди різноманітних дискурсів, метою яких, звичайно ж, є стратегія домінування.

Четверте, в одному тексті може бути кілька різних думок, кілька дійових осіб, тобто текст (як і мова в цілому) може бути діалогічним. У дослідження КАД на початку двадцятого століття неабиякий внесок зробив Михайло Бахтін, який пропонував теорію про те, що текст співвідноситься з іншими текстами, репрезентуючи в інших текстах висловлювання перших, тобто текст характеризується як інтерконтекстуальне, інтердискурсивне і реконтекстуальне явище.

П'яте, КАД функціонує у межах більш ніж однієї дисципліни. Трансдисциплінарність (термін, який запропонував Н. Фейрклоу у 2003 році) означає, що, дослідження відбувається на межі кількох дисциплін, і вивчення теоретичних категорій цих дисциплін відбувається за допомогою діалогу, який предметно-логічно інформує кожну з них (дисциплін). Це діалог двох (кількох) теоретичних підходів, який є надзвичайно притаманним КАД [6:6].

КАД як метод використовується дуже широко. З метою практичного застосування КАД як метода, надзвичайно важливо визначити, з яких позицій буде здійснюватись дискурсивний аналіз. Задля цього необхідно надати чітку характеристику терміну **дискурс** як комплексу одночасних лінгвальних актів, тематично пов'язаних між собою семіотично, усно і письмово, а також як текстів, що належать до специфічних семіотичних полів, тобто жанрів. Очевидно, що дискурс є складним явищем і для його аналізу і характеристики необхідно дослідити **жанр і текст**, а згодом і їх взаємозв'язок.

Отже, критичний дискурс-аналіз характеризується 1) вивченням лінгвістичних рис соціально-культурних процесів суспільства; 2) дискурс має діалогічну природу; 3) вивчення мовної ідеології дозволяє поєднати лінгвістичні і соціальні теорії з урахуванням ролі влади соціальної нерівності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *The Handbook of Discourse Analysis // Introduction* / [ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton]. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2008. – 852 p.
2. *Teun A. van Dijk. Critical Discourse Analysis / A. van Dijk Teun // The Handbook of Discourse Analysis* / [ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton]. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2008. – P. 352–371.
3. *Fairclough N. Critical discourse Analysis / N. Fairclough, R. Wodak. // Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction* / ed. T. A. van Dijk. – London : Sage. – Vol. 2 : Discourse as social interaction. – P. 258–284.
4. *Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политической филологии / Валерий Закиевич Демьянков. – С. 35.*
4. *Martin J. Introduction / J. Martin, R. Wodak // Re/reading the past. Critical and Functional Perspectives on Time and Value. – Amsterdam : John Benjamins, 2003. – P. 1–18.*
5. *Fairclough N. Analysing Discourse. Textual analysis for Social Research / N. Fairclough. – London : Routledge.*
6. *Bourdieu P. Der Tote pact den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2. – Hamburg: VSA.*
7. *Blackledge A. Discourse and Power in a Multilingual World / A. Blackledge. – Philadelphia, USA : John Benjamins B.V., 2009. – 253 p.*
8. *Wodak R. The discourse-historical approach / R. Wodak, M. Meyer // Methods of critical Discourse Analysis. – London; Sage. – P. 63–94.*
9. *Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Работы 1960—1970 гг. / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари; Языки славянских культур, 2002. – 800 с.*
10. <http://wapedia.mobi/uk/>